

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՌԻՐՈՒԱԳԾԵՐ ՀԱՅ-ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ

(7-18-ՐԴ ԴԴ.)

Ռ. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Բրիտանական կղզիները տակաւին վաղ միջնադարում հայերին ծանօթ լինելու հարցը մինչեւ այժմ մնում է ոչ բաւարար ուսումնասիրուած: Մի շարք հեղինակներ (Ռ. Կիւպենկեանը, Ա. Ալպոյաճեանը, Ա. Աբրահամեանը, Ֆ. Հենրին) վկայակոչում են որոշ փաստեր, որոնք հաւաստում են, որ այդ ժամանակաշրջանում հայերի եւ կղզիների բնակիչների միջեւ տեղի են ունեցել որոշ շփումներ: Սակայն այդ փաստերը խիստ մեկուսի բնոյթ ունեն: Այդ կապերի մասին վստահելի հետեւութեան կարելի է զալ միայն պահպանուած բոլոր տուեալների համադրութեան միջոցով: Ուստի, անհրաժեշտ է քննարկել ոչ միայն այն սակաւաթիւ յիշատակութիւնները, որոնք վկայում են հայերի Բրիտանական կղզիներում գտնուելու մասին, այլ նաեւ լուսարանել Իրլանտիայի եւ Հայաստանի վաղ միջնադարեան ճարտարապետական յուշարձանների եւ մանրանկարչութեան որոշ կողմերի առնչութիւնները: Այդ համադրումը հնարաւորութիւն կը տայ աւելի ստոյգ որոշել դրանց միջեւ գոյութիւն ունեցած պատմական առնչութիւնների ժամանակաշրջանը:

Արեւմտեան Եւրոպայում հայերը յիշատակուած են 7-րդ դ. Ֆրանսիական ժողովրդական վիպերգութիւններում, որտեղ նրանք ներկայանում են որպէս Ֆրանսիայով եւ Իսպանիայով շրջագայող վաճառականներ:¹ Վերջիններս, որոնք յայտնուեցին Արեւմտեան Եւրոպայում 7-րդ դ. էլ աւելի վաղ պէտք է, որ իրենց ուշադրութիւնը դարձրած լինէին Բրիտանական կղզիների վրայ: Չէ որ դրանից շատ աւելի վաղ Իլլանտիան յայտնի էր որպէս Եւրոպայի կարեւորագոյն ոսկի արտահանող երկիր: Միեւնոյն ժամանակ 650 թ. սկսած ներկայիս Լոնտոնի տարածքում ծաղկում էր ապրում Լանդենուիկ քաղաքը:

1. «Էրեբրումի» Լոմոնո, 38, Նոյեմբեր 1963, էջ 7:

Կարելի է ենթադրել, որ հայ վաճառականների այցելութիւնները Բրիտանական կղզիներ 7-րդ դ․ եւ աւելի վաղ ժամանակաշրջանում կղզիների աշխարհագրութեան մասին տուել են իր ժամանակի համար այն իսկապէս գիտական տեղեկութիւնները, որոնք մէջ է բերում 7-րդ դ․ հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին իր նշանաւոր «Աշխարհացոյց» աշխատութեան մէջ: Նա գրում է. «Բրիտանիան երկու կղզիներ են, որոնք գտնւում են Հիւսիսային Ովկիանոսում, Իսպանիայից վերեւ: Արեւմտեան կղզու անունն է Եուբաոնիա (Heberinia): Նա ունի ճիւղաւորուած գարեհատի ձեւ: Այդտեղ կան 16 խոշոր գետեր եւ բազմաթիւ ժողովուրդներ: Իսկ արեւելեան կղզու անունն է Ալվիոն (Albion), որն աւելի մեծ է, քան առաջինը: Նա ունի բազմաճիւղ տղորուկի ձեւ: Կան այնտեղ 25 խոշոր գետեր եւ խիտ անտառներ: Այս կղզու շուրջը կան քառասունմէկ մանր կղզիներ, ինչպէս եւ Թունիս մեծ կղզին»:²

Կարելի է ենթադրել, որ շնորհիւ հայ վաճառականների այցելութիւնների եւ «սրբերի ու գիտնականների կղզու» մասին իրենց հաղորդած տեղեկութիւնների, այնտեղ յայտնւում են թափառաշրջող հայ վանականները: Իրլանդիայում քրիստոնէութիւն քարոզող հայ վանականների մասին կայ յիշատակութիւն իրլանդական հնագոյն աղօթքներից մէկում: «Իռլանդական սրբերի աղօթքում» յիշատակւում են Կորկախ Մոուի 717 եպիսկոպոսների եւ քահանաների անունները: Սել Աշիդի եպիսկոպոսներն էին «Սենհիւլի՝ բրետոնացիներ էին Բրիտանիայից, Հերրուլմը՝ Արմենիայից»:³ Այս աղօթքի լատինական բնագիրը վերցրած է «Լեինստերի գրքից» մի ձեռագիր, որը վերաբերւում է 7-րդ դ․:

Ֆ. Հենրին, յետագայում նաեւ Հ. Ուանամիրեանը Իրլանդիայում 7-րդ եւ 8-րդ դդ․ հայ վանականների ներկայութիւնը կապում են վերը նշուած Սել Աշիդի վանքի հետ: Ըստ Ֆ. Հենրու, դա մի հայկական վանք էր, որը իր եկեղեցական նշանակութեամբ երկրում զբաղեցնում էր երրորդ տեղը:⁴

Եթե երրորդ դարից յետոյ հայերը Եւրոպայում յիշատակւում են ոչ միայն իբրեւ վաճառականներ, այլ նաեւ իբրեւ զինուորներ: Այսպէս, Օրինակ «Երգ Ռուլանդի մասին» ֆրանսիական հերոսական վիպերգութեան մէջ, (11-12-րդ դդ․), որը պատմում է 778 թ. տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին, հայերը անուանւում են «խիզախ մարտիկներ»:

Պէտք է ենթադրել, որ հայերի, մասնաւորապէս հայ վանականների ակտիւ գործունէութիւնն է պատճառ դառնում, որ Արմենիա անուանումը յիշատակւում է «Անգլիական ժողովուրդի եկեղեցական պատմութիւն» անուն կրող աշխատութեան մէջ: Դա առաջին նշանակալից աշխատութիւնն է անգլիական պատմագրութեան մէջ: Ձեռագիրը կազմել է անգլո-սաքսոնական վանական Բեդա Յարգարժանը թուագրւում է մօտաւորապէս 731 թ.:

2. Ա. Գ. Արրահամեան, «Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան», հատ. 2-րդ, Եր., 1967, էջ 179:
 3. «Massis» London, Vol. VI, No. 49, March-April 1934, էջ 42:
 4. Ա. Ալպոյանեան, «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան» մաս «Բ», Գահիրէ, 1955, էջ 624:

ժամանակագիրը պատմելով Բրիտանիա կղզին բնակեցնող հինգ ժողովուրդների մասին, գրում է, որ «առաջին բնակիչներն էին բրիտոնացիները, որոնք գաղթել էին Արմենիայից»:⁵ Նոյնատիպ տեղեկութիւններ են յիշատակւում նաեւ աւելի ուշ 9-րդ դ․ վերջին ստեղծուած «Անգլո-սաքսոնական ժամանակագրութիւն» աշխատութեան մէջ: Այդ ժամանակագրութիւնը սկսեցին կազմել Ալֆրեդ Մեծ Թագաւորի օրօք (871-մօտ 900 թ.): Գիտնականները վերոյիշեալ փաստը բացատրում են անուանման մէջ ձեռագիրը արտագրողների թոյլ տուած սխալով՝ Արմենիա, Արմորիկայի փոխարէն:

Արդէն իսկ 8-րդ դ․ հայերը յայտնի էին Եւրոպայում որպէս զինուորներ: Այդ հանգամանքը պայմանաւորուած էր նրանով, որ ընդհուպ մինչեւ 10-րդ դ․ երկրորդ կէսը նրանք կարեւոր դեր էին կատարում բիւզանդական բանակում: Այդտեղ, ռազմական ասպարէզում հայերը նորից հանդիպում են անգլո-սաքսերին եւ իրլանդացիներին, երբ վերջիններս, իբրեւ վարձկաններ գալիս էին իրենց փոխարինելու:

Շնորհիւ այդպիսի հանդիպումների, հայ վանականներ Պետրոսը, Աբրահամը եւ Ստեփանոսը 11-րդ դարի 20-30-ական թթ. հասնում են մինչեւ Իսլանդիա եւ այնտեղ քարոզում քրիստոնէութիւն: Մի փոքր աւելի վաղ Սիմէոն եպիսկոպոսը, որը մէկն էր այն երեք հայ եպիսկոպոսներից, որոնք մեծ հռչակ էին վայելում Եւրոպայում, Երուսաղէմից գալիս է Եւրոպա եւ քրիստոնէութիւն քարոզելով այցելում Բրիտանական կղզիներ Իտալիա վերադառնալուց յետոյ նա 1016 թ. վախճանւում է եւ յետագայում Հռոմի պապ Բենեդիկտոս 8-րդի օրօք դասուում է սրբերի շարքը:⁶

Հայաստանի եւ Իրլանդիայի վաղ միջնադարեան մանրանկարչութեան եւ մեմորիալ յուշարձանների որոշ ազգակցութեան հարցը որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում մեզ համար: Այդ խնդրին վերաբերող տուեալները մեզ կ'օգնեն ոչ միայն առաջ քաշելու նոր վարկածներ, այլ նաեւ սահմանել բրիտանական կղզիներում հայերի երեւան գալու ստոյգ ժամանակաշրջանը:

Հայաստանի վաղ միջնադարեան մանրանկարչութեան ուսումնասիրութիւնը կապուած է մեծ դժուարութիւնների հետ: Պարսկական եւ ապա արաբական նուաճումների հետեւանքով արուեստի այդ ճիւղը գրեթէ ամբողջութեամբ ոչնչացաւ եւ միայն շատ աննշան նիւթեր են փրկուել: Համեմատօրէն լաւ են պահպանուել յետարաբական եւ մասնաւորապէս 9-11-րդ դդ․ հայ մանրանկարները, որոնք հանգամանօրէն ուսումնասիրուել են Տ. Ա. Իզմայլովայի կողմից: Անհրաժեշտ է նշել, որ այդպէս կոչուած «Իրլանդական մանրանկարչութիւնը, ունի իր ուրոյն տեղը համաշխարհային մշակոյթի արժէքներում: Նրա առանձնայատկութիւններն են. «...երկրաչափական ձեւերը

5. «Ararat», N.Y., Vol. I, No. 4, 1960, էջ 52:
 6. Ա. Ալպոյանեան, 02. աշխ., մաս «Ա» 1941, Գահիրէ, էջ 340:

եւ Փիգուրների գծա-մակերեսային մեկնաբանումը, ինչը տարածուել է նաեւ մարդու պատկերման ձեւերի վրայ»:⁷

Տ. Ա. Իգմայլովան այսպէս կոչուած «Կարմիր աւետարանի» (909 թ. այն մանրանկարի մասին, որը պատկերում է Յիսուսի ծնունդը, գրում է. «Մանրանկարը առանձնանում է իր ծայրայեղ հնամենիութեամբ, հազուադէպ պատկերազրական տիպի: Փիգուրները, որոնք կատարուած են գրաֆիկորէն, դարչնագոյն եզրագծով մագաղաթի ֆոնի վրայ, գուրկ են որեւէ ծաւալից:

...Աստուածամօր Փիգուրը վերացուած է բուսական զարդանկարի: Մայրագոյն ոճագարգուծիւնը ստիպում է մտաբերել իրլանտական մանրանկարը»:⁸

Վաղ միջնադարեան հայ եւ իրլանտական մանրանկարչութեան համար յատկանշական է խորհրդանիշ-սկզբնատառի օգտագործումը, որոնց մասին պատկերացումը ի յայտ է եկել դեռեւս 3-րդ-4-րդ դդ.: 1053 թ. «Աւետարանը» իրլանտական մանրանկարչութեան հետ իր զուգահեռներով ամէնից աչքի ընկնողն է: Տ. Ա. Իգմայլովան գրում է. «1053 թ. Աւետարանի Մարկոս եւ Ղուկաս աւետարանիչների պատկերազրական մեկնաբանութեան ամէնի մօտ զուգահեռներ կարելի է գտնել միմիայն անգլո-իրլանտական, մինչեւ կառուցիւնային եւ մի շարք կառուցիւնային հին ձեռագրերում»:⁹

Այսպիսով, վաղ քրիստոնէական հայկական եւ իրլանտական մանրանկարների յատկանիշների ինչպիսիք են արեւելեան զարդանկարի առկայութիւնը, ծաւալից գուրկ պատկերները, գծանկարչութիւնը եւ զարդանկարչութիւնը, կիսաշրջանաձեւ խորանների եւ խորհրդանիշ-սկզբնատառերի օգտագործումը, աւետարանիչների պատկերազրական մեկնաբանական զուգահեռութիւնը, վկայում է այդ դպրոցների համանմանութեան մասին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերոյիշեալ մանրանկարչական բոլոր ձեւերը օգտագործուում էին Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման առաջին դարերի ընթացքում եւ դրանց մեծագոյն մասը յատկանշական չէ 11-րդ դարի հայ մանրանկարչութեանը: Այստեղ, իսկապէս մեծ դեր է խաղում Արեւմտեան Եւրոպայի մանրանկարչութեան վաղ նմուշների ուսումնասիրութիւնը, որը հակառակ հայկականի աւելի լաւ է պահպանուել: Ահա թէ 20-րդ դ. սկզբին ինչ է գրում Ի. Սորթիգովսկին այդ մասին: «Կառուցիւնային ձեռագրերի արեւելեան զուգահեռները շարունակում են բազմաճառ...: Ես տեսնում եմ աւելի պարզօրէն, որ այդ արեւմտեան մանրանկարները կարող են օգտակար լինել այն ամէնի վերականգնման համար, ինչը որ կորստի է մատնուած Արեւելքի քրիստոնէական արուեստում»:¹⁰

Ի. Սորթիգովսկին առաջինն արտայայտեց այն կարծիքը, որ իրլանտիայի վաղ միջնադարեան ճարտարապետական յուշարձանները, այդպէս կոչուած

7. «Всеобщая история искусства», КНИ, М. 1960, էջ 212
8. Т.А. Измайлова, «Армянская Миниатюра XI века» м 1979 էջ 12
9. Նոյն տեղում, էջ 117:
10. Նոյն տեղում:

«քարէ խաչերը» իրենց ծագումը ստանում են Արեւելքի վաղ քրիստոնէական եկեղեցիներից (Եգիպտոս, Սիրիա, Հայաստան: Այդ յուշարձանները կոչուում են նաեւ «կելտական խաչեր»: Դրանք իրենցից ներկայացնում են քարից կտրած ծաւալային խաչեր, որոնք ունեն օղակ թեւերի միացման հատուածում: Յուշարձանների երեսային կողմերը, ինչպէս նաեւ պատուանդանները ունեն պլաստիկ եւ երկրաչափական զարդարանք:¹¹ Յուշարձանները իրլանտիայում երեւան են գալիս 7-րդ դ. երկրորդ կէսին եւ իրենց տարածման ժամանակաշրջանը շարունակում մինչեւ 10-րդ դ.:

«Կելտական խաչերի» արեւելեան ծագման թէզը ծնուել է իրենց զարդաքանդակի արեւելեան լինելու փաստի ճանաչման հիմքի վրայ: Մի շարք գիտնականներ անդրադարձել են այդ հարցին մերժելով կամ ընդունելով իրլանտական յուշարձանների հայկական ծագումը:¹² Մասնաւորապէս, Ֆ. Հենրին եկաւ այն եզրակացութեան, որ եօթերորդ դարի իրլանտական ճարտարապետները եւ փորագրիչները պէտք է, որ շատ լաւ ընկալած լինէին քրիստոնէական Արեւելքի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի արուեստը:

Հաւանական է, որ տուեալ տարածայնութիւնները կապուած են երկու երկրների վաղ միջնադարեան մեմորեալ յուշարձանների ոչ սիստեմատիկ ուսումնասիրութեան հետ: Ս. Մնացականեանը իր աշխատութեամբ, որը կոչուում է «Հայկական վաղ միջնադարեան մեմորեալ յուշարձանները» բացայայտեց մի շարք ոչ բաւարար ուսումնասիրուած ասպեկտներ: Մասնաւորապէս նա հիմնաւորեց մի թէզ, ըստ որի Հայաստանում 4-7-րդ դդ. գոյութիւն ունէր փոքր մեմորեալի ինքնուրոյն մի ձեւ՝ «կոնաւոր խաչ»: Այդպիսի խաչարձաններն ունէին երկու մեթր բարձրութիւն եւ սկզբնական շրջանում պատրաստուում էին փայտից:¹³ Յետագայում, 4-7-րդ դարերի թեւաւոր խաչերի ճարտարապետական եւ դեկորատիւ պլաստիկ լուծումը հիմք դրեց 9-րդ դարի հանդէս եկած խաչքարի, որը տարածուեց Հայաստանում 9-18-րդ դարերում: Թեւաւոր խաչերը դրուում էին խորանարդաձեւ հիմքերի վրայ, ինչին ամրացուում էին «ատամի» միջոցով, այնպէս ինչպէս կանգնեցւում էին յուշարձանները անտիկ Հայաստանում:

Ինչպէս եւ «կելտական խաչը» Հայաստանի յուշարձանները ունէին երեսային կողմ: Թէեւ այն գուրկ էր քանդակազարդից, սակայն այլ փոքր մեմորեալները, ինչպիսիք են սիւնները, ունեն հարուստ քանդակազարդեր, որոնք կրկնում են իրլանտականները, որտեղ նոյնպէս առկայ են երկրաչափական եւ բուսական զարդեր: Նոյնատիպ զարդաքանդակ է ի յայտ գալիս խաչը ծաղկած վիճակում պատկերման մէջ, ինչը պարզ երեւում է «կելտական խաչի» վրայ, որը գտնուում է Կարնդոնում (8-րդ դ.): Զարդաքանդակը կազմուած է

11. "Documents of Armenian Architecture Khatchkar (the Stone Crosses)", Milano, 1970, էջ 61:
12. "Khachkar", Armenian Cross-Stones", Venezia, 1981, էջ 19:
13. Ս. Մնացականեան «Հայկական վաղ միջնադարեան մեմորիալ յուշարձանները» Եր., 1982, էջ 41-42:

երեք մասերից եւ յիշեցնում է Արեւելքում քաջ ծանօթ «կեանքի, ծառը»:¹⁴

Երկու երկրներում մեծ տարածում է գտել խաղողի վազերի թեման: Երկու երկրների մեմորիալ յուշարձանների եւ մասնաւորապէս խաչարձանների վերոյիշեալ բնութագիրները մատնացոյց են անում այդ յուշարձանների ընդհանրութիւնը:

Վերը նշուած փաստերը մեզ թոյլ են տալիս համաձայնուել Տ. Ա. Իգմայրովայի այն ենթադրութեանը, որ հայ եւ իրլանտական մանրանկարչութեան մէջ զուգահեռներ կարող էին ծագել միմիայն շնորհիւ միսիոներների մասնաւորապէս հայ վանականների, որոնք բերել էին հայկական մանրանկարչութեան նմուշներ Իրլանտիա: Պէտք է ընդունել այն փաստը, որ դա կատարուել է այն ժամանակաշրջանում, երբ ձեւաւորուում էր իրլանտական մանրանկարչական դպրոցը: Նոյնը պէտք է ասել նաեւ խաչարձանների մասին: Իրլանտական վաղ միջնադարեան մշակոյթը ընդգրկում է 6-8-րդ դդ. եւ այդ նոյն ժամանակահատուածին էլ պէտք վերագրել հայ վանականների առկայութիւնը կղզում: Այդ կապերը պէտք է մասնաւորապէս տեղի ունեցած լինէին 7-րդ դ., երբ երկու երկրները գտնուում էին համեմատաբար բարւօք վիճակում:

Վաղ միջնադարից յետոյ հայերի կապերը Բրիտանական կղզիների ժողովուրդների մասնաւորապէս անգլիացիների հետ շարունակուում են արդէն 11-րդ դ., որոնք երեւան են գալիս ցամաքային Եւրոպայում հայ առաքելական եկեղեցու սրբերի պաշտման ժամանակ: Տասնմէկերորդ դարի Իտալիայում, իսկ այնուհետեւ Արեւմտեան Եւրոպայի մի շարք երկրներում լայն տարածում է գտնում հայկական սուրբ Մինասի պաշտամունքը, որը այդտեղ ստանում է Մինիաթո կամ Մինիաթիոս անունը: Մ. Նուրիկեանի կարծիքով սուրբ Մինասի պաշտամունքի տարածման գործում հիմնական դերը կատարել են Եւրոպայում յայտնուած հայ գաղթականները:¹⁵ Միեւնոյն ժամանակ եւրոպացիների ուխտատեղի է դառնում Ս. Յակոբ եկեղեցին, Փորթուկալիայում՝ Սանթիագո դէ Կոմպոստելը: Ս. Յակոբին նուիրուած գրքում, որը գրի է առնուել 1139-1173 թթ. այդ սրբին նուիրուած մի երգում, ուրիշ ժողովուրդների ներկայացուցիչների շարքում յիշատակուում են ուխտագնացներ նաեւ Հայաստանից եւ Անգլիայից:¹⁶

Թէեւ Անգլիան ակտիւ մասնակցութիւն չէր ունեցել առաջին երկու խաչակրաց արշաւանքներին, սակայն անգլիացիների փոքրաթիւ ջոկատներ միանում էին խաչակիրների զօրքին: Այսպէս, օրինակ, առաջին խաչակրաց արշաւանքի ժամանակ 1098-1099 թթ. Բիւզանդիա եկաւ անգլո-սաքսերի մի ջոկատ՝ էդգար Աթելինգի գլխաւորութեամբ:¹⁷ Նաչակիրները շարժուում էին դէպի Պաղեստին Կիլիկիայի տարածքով, որտեղ նրանք ստանում էին մեծ օժանդակութիւն

14. Նոյն տեղում, էջ 169:

15. Ռ. Վ. Կիւպեմկեան, «Հայ-պորտուգալական յարաբերութիւնները» Եր., 1986, էջ 18-19:

16. Նոյն տեղում, էջ 33:

17. G. Finlay, "History of the Byzantine and Greek Empires". Vol. II, Edinburgh, 1854-1856, էջ 135:

տեղական հայկական իշխանութիւնների կողմից: Մաթեոս էդեսացու վկայութեամբ նրանց պարէնով օգնում էին Օշին, Կոնստանտին եւ Բագրատ իշխանները:¹⁸

Անգլիական թագաւոր Ռիչարդ Ա. առեւծասիրտը իր մասնակցութիւնն է բերում երրորդ խաչակրաց արշաւանքին եւ 1191 թ. Մայիս ամսին գլխաւորելով անգլիական ռազմական նաւերը ժամանում է Կիպրոսի Լիմասոլ նաւահանգիստը: Մի քանի օր անց այդտեղ են հաւաքուում Միջերկրական ծովի արեւելեան դօստու քրիստոնէական պետութիւնների տիրակալները: Վերջիններին միացել էր նաեւ հայկական Կիլիկիայի տիրակալ Լեւոն Բ.ն, որտեղ նա դառնում է պատուաւոր հիւրերից մէկը Ռիչարդ Ա. թագաւորի Նավարրայի արքայադուստր Բերենգարիայի հարսանքին: Այդ փաստը յիշատակում են Ռիչարդ Ա. թագաւորի (1189-1199 թթ.) ժամանագիրներ ժոֆրէյ Դէ Վինսօֆը (Վինոսալվօ)¹⁹ եւ արքահայր Բենեդիկտոսը՝ Պիտերբորոյից: Անգլո-կիլիկեան քաղաքական կապերը, որոնք անմիջականօրէն իրենց դրոշմը դրեցին նաեւ 13-րդ-14-րդ դդ. մշակութային կապերի վրայ, սկիզբ են առնում երկու տիրակալների այդ հանդիպման ժամանակուանից:

Եւրոպայի եւ Ասիայի միջեւ 13-րդ-14-րդ դդ. առեւտրական գլխաւոր միջնորդներն էին Վենետիկը եւ Ջենովան: Վերջիններս իրենց գործունէութեան ոլորտը տարածում են նաեւ Կիլիկիայում: Իտալական քաղաքները Կիլիկեան թագաւորութեան հետ 1200-1201 թթ. կնքում են առեւտրային պայմանագրեր, որի համաձայն Այաս նաւահանգիստը սկսում է կարեւոր դեր կատարել այդ առեւտրում:²⁰

Այդ նոյն ժամանակ զարգացում է ապրում Անգլիայի արտաքին առեւտուրը, որի հիմնական ճիւղն է դառնում բրդի արտահանումը: Սկզբնական շրջանում իտալական եւ ֆլամանդական վաճառականների ձեռքում էր գտնուում այդ առեւտրի մենաշնորհը:

Միայն վերոյիշեալ վաճառականների ակտիւ մասնակցութեամբ, Անգլիայի ներքին եւ արտաքին առեւտրի եւ Եորկչիրի բրդի մատակարարողների հետ ունեցած անմիջական կապերով կարելի է բացատրել Անգլիայում Հայ եկեղեցու Ս. Բարսեղի պաշտամունքի տարածման փաստը: Հայ առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս եւ մարտիրոս Ս. Բարսեղը դառնում է Անգլիայում մեծարուող սրբերից մէկը, որտեղ ընդունում է Բլազիոս անունը, թէեւ Օքսֆորտի եկեղեցական ժողովը 1222 թ. արգելում է եկեղեցիներում ժամերգութիւններ կատարել ի պատիւ այս սրբի: Սակայն աղօթագրքում հաստատում է Փետրուարի 3-ը այս սրբի օր: Ս. Բարսեղի պաշտամունքը կապուած էր բրդագործական արհեստի հետ: Նրան յատկապէս պաշտում էին Եորկչիրում, որտեղ իր անուան հետ էին կապում բրդի գզման յայտնագործութիւնը:²¹

18. Г.Г. Микаеэян «История Киликийского Армянского государства» Е, 1952 с. 91

19. Y. Yoinville "Chronicles of the Crusades", L., 1903, p. III.

20. Ռ. Վ. Կիւպեմկեան, նշլ. աշխ., էջ 22-23:

21. E.A. Dowling, "The Armenian Church" L. 1910, էջ 98:

Տասներեքերորդ դարում հայերն առաջին անգամ յիշատակում են Անգլիայում 1228 թ., երբ այդ երկիր է գալիս մի հայ եպիսկոպոս, որը հարկադրուած էր լքել Հայաստանը մոնղոլների աւերիչ արշաւանքի պատճառով: Մի փոքր աւելի ուշ 1252 թ. Հենրիկ Գ (1216–1272 թթ.) անգլիական թագաւորի հետ նամակագրական կապ է հաստատում Հայկական Կիլիկիայի թագաւոր Հեթում առաջինը:²² Վերջինս, Կիլիկիայի առաջին թագաւորն էր, որ դիմեց անգլիական թագաւորութեանը օգնութիւն հայցելով ընդդէմ նոր զաւթիչների՝ եգիպտական մամելուքների: Մոնղոլների ռազմական ուժի թուլացմամբ 14-րդ դ. սկզբին հայկական թագաւորներն իրենց յոյսերը կապել էին եւրոպական տէրութիւնների հետ: Այստեղ կարեւոր դեր է խաղում Կիլիկեան թագաւորութեան բանակցութիւնները եւրոպական արքունիքների եւ Հռոմի պապերի հետ, ինչը տեւում է 7-րդ խաչակրաց արշաւանքի ժամանակաշրջանից (1270 թ.) ընդհուպ մինչեւ Կիպրոսի Փիէն թագաւորի մահը (1369 թ.):

Հեթում Բ. թագաւորի (1289–1296 եւ 1299–1305 թթ.) տիրակալութեան առաջին տարիները համընկնում են մամելուքների արշաւանքների հետ: Ակրայի անկումից յետոյ (1291 թ.) նա իր պատուիրակի միջոցով անգլիական թագաւորին ուղարկում է մի նամակ, որտեղ տեղեկացնում է քաղաքի անկման եւ Կիլիկիայի վրայ կախուած վտանգի մասին:²³ 1298 թ. Հեթում Բ. թագաւորի եղբայր Թորոսը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմի պապի եւ Անգլիայի էդուարդ Ա. թագաւորի մօտ եւ յայտնում մամելուքների կողմից աճող վտանգի մասին:

Յատուկ մի պատուիրակութիւն, որի կազմում էին Կոնստանտին Մեծի թոռ Բողվինը, Թրազարկ վանքի խմբավար Թորոսը եւ սպայ Լեւոնը, 1307 թ. ճանապարհ է ընկնում Անգլիայի էդուարդ Ա. թագաւորի մօտ: Սակայն մինչ պատուիրակութիւնը հասնում է Անգլիա, էդուարդ Ա. թագաւորը մահանում է, իսկ նրա յաջորդը 1308 թ. Մարտ ամսին ուղարկած իր պատասխանում մերժում է օգնութեան խնդրանքը, պատճառ բռնելով անյետաձգելի գործերը:

Ճոն Մանթեւիլը 1322 թ. սկսում է իր երկարատեւ եւ հեռաւոր ճանապարհորդութիւնները: Շուրջ 34 տարի նա շրջագայում է Արեւելքի երկրներում: Վերադառնալով Անգլիա, նա գրի է առնում իր «Ջարմանալի արկածախնդրութիւնները»: Այդ յուշերում նա համառօտակի նկարագրում է նաեւ իր ճանապարհորդութիւնը Հայաստանում, ինչպէս Փոքր, այնպէս էլ Մեծ Հայքում:²⁴ Հերեֆորդի մայր տաճարում պահպանուող 14-րդ դ. քարտէզը մի անգամ եւս վկայում է, որ անգլիացիները այդ ժամանակ արդէն քաջատեղեակ էին Հայաստան երկրին:

1321 թ. սկսած թուրքերի եւ մամելուքների պարբերաբար կրկնուող ասպատակութիւնների պատճառով Հայկական Կիլիկիայի դրութիւնը դառնում է կրիտիկական: Այդ պայմաններում, 14-րդ դ. 30–40-ական թթ. Կիլիկիայի եւ

22. Ա. Ալպոյաճեան, Աշխ., մաս «Բ», էջ 623:
 23. "Ararat", London, Vol. IV, No. 44, February 1917, էջ 369:
 24. «Նոր Կեանք» Լոնտոն, 18, 15 Սեպտեմբեր, 1898, էջ 284:

եւրոպական տէրութիւնների միջեւ վարում են լայնածաւալ դիւանագիտական բանակցութիւններ: Այդ են վկայում Անգլիայում պահպանուող փաստաթղթերը:

1332 թ. Լեւոն Ե. թագաւորը (1320–1342 թթ.) բանակցութիւններ վարելու նպատակով Եւրոպա է ուղարկում Ստեփանոս Եպիսկոպոսին: Լոնտոնի պետական արխիւում պահպանուել է 1335 թ. Դեկտեմբերի 12-ի ամսաթուով թուագրուած մի փաստաթուղթ, որտեղ էդուարդ Գ. թագաւորը հրամայում է Լոնտոնի առաջին դատաւորին դրամ տրամադրել հայ պատուիրակ Գէորգին:²⁵

Յաջորդ օրը, էդուարդ Գ. թագաւորը գրում է մի նամակ Կիլիկիայի Լեւոն Ե. թագաւորին, որտեղ կայ հետեւեալ արտայայտութիւնը. «սիրելի բարեկամ էդուարդի կողմից»: Մէկ ուրիշ նամակում, որը գրուած է 1342 Սեպտեմբերի 1-ին էդուարդ Գ. թագաւորը փորձում է յուսադրել Լեւոն Ե. թագաւորին:

Լուսինեան հարստութեան օրօք Փրանսիական եւ անգլիական արքունիքների հետ բանակցութիւնները ստանում են աւելի լայն բնոյթ: Այսպէս Գվիդոն Լուսինեանը (1342–1345 թթ.) իր թագադրուելուց անմիջական յետոյ ասպետ Կոնստանդինին ուղարկում է Անգլիա: Այդ են վկայում 1343 թ. Մարտի 8-ի թուագրութեամբ պահպանուած հաւատարմագրերը: Նոյն թուականի աշնանը Գվիդոն թագաւորը ստանում է Անգլիայի թագաւորից մի յուսադրող նամակ:²⁶ Բանակցութիւնները անգլիական արքունիքի հետ շարունակուում են նաեւ Կոնստանդին թագաւորի (1345–1363 թթ.) օրօք, երբ Լոնտոն է գալիս (1349 թ.) Կոնստանդին գորավարը:

Կիլիկեան պետութեան դրութիւնն աւելի է վատթարանում, երբ 1360 թ. Հալէպի էմիրութիւնը գրաւում է Դաշտային Կիլիկիան: Նոյն թուականի գարնանը Անգլիա են հասնում Բարձր Հայքում գտնուող Մետէն վանքի Ստեփանոս եւ Յակոբ վանականները: 1360 թ. Ապրիլի 28-ին անգլիական թագաւորը նրանց շնորհում է հրովարտակներ, որով թոյլատրում էր նրանց շրջագայելու Անգլիայում եւ միջոցներ հաւաքելու իրենց վանքի վերականգնման համար: Պէտք է ենթադրել, որ վերը նշուած վանականները միջոցներ հանգանակելու համար պատահականօրէն չէին ընտրել Անգլիան: Նրանց վանքը պատկանում էր Ս. Բարսեղի միաբանութեանը եւ իրենք, հաւանական է, քաջ տեղեակ էին Անգլիայում այդ սրբի պաշտման փաստին:

Ժամանակագիր Թոմաս Ուոլսինհեմի հաղորդագրութեան համաձայն 1362 թ. Լոնտոնի Սմիտ Ֆիլդ հրապարակում տեղի է ունենում մի ասպետական զինախաղ: Այդտեղ իրենց մասնակցութիւնն են բերում նաեւ հայ հեծեալները, որոնք հմուտ ձիավարութեամբ իրենց վրայ են գրաւում խաղերին ներկայ գտնուող թագաւորի եւ թագուհու ուշադրութիւնը:²⁷ Անգլիական թագուհի Ֆիլիպպայի ժամանակագիր ժան Ֆրուասարը իր ժամանակագրութեան մէջ

25. «Հայաստան» Լոնտոն, 15, Յունիս, 1891, էջ 4:
 26. Armenia, Boston, Vol. I, No. 7, April 1905, էջ 6:
 27. Նոյն տեղում:

նշում է, որ 1362 թ. Լոնտոն է գալիս Կիպրոսի թագաւորը: 28 Պէտք է ենթադրել, որ Հայ ասպետները նրա շքախմբի հետ ժամանել էին Անգլիա:

Յակոբ վանականի հետ 1364 թ. սկզբին Անգլիա է գալիս Ս. Գէորգ վանքի վանահայր, Եպիսկոպոս Ներսէսը: Նոյն թուականի Փետրուարի 7-ին էդուարդ Գ. թագաւորը նրանց տալիս է յանձնարարական նամակներ եւ թոյլատրում ամբողջ երկրի տարածքում մէկ տարի կատարել ուխտագնացութիւն: Այդ նամակներում նա կոչ է անում իր հպատակներին լաւ ընդունելութիւն ցոյց տալ հայերին նշելով այն արհաւիրքները, որոնց արժանացել է նրանց երկիրը:

Անգլիայում 14-րդ դ. 60-ական թթ. գործունէութեան բոլոր ոլորտներում, սկսում է տարածուել անգլիականացման պրոցեսը, մասնաւորապէս անգլերէն լեզուով է սկսում կատարուել պառլամենտի եւ դատարանի ողջ գործունէութիւնը: Միայն այդ գործընթացով եւ Հայկական Կիլիկիայի նկատմամբ մեծ հետաքրքրութեամբ կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 14-15-րդ դդ. լատիներէն լեզուից անգլերէն է թարգմանուում Կիլիկիայի պետական գործիչ, զօրավար եւ ժամանակագիր Հեթումի «Արեւելքի պատմութիւն» աշխատութիւնը: 29

Աւելի սերտ կապեր էին հաստատուել երկու երկրների տիրակալներ Անգլիայի թագաւոր Ռիչարդ Բ.-ի (1377-1399) եւ հայկական թագաւոր Լեւոն Զ. Լուսինեանի (1374-1375 թթ.) միջեւ: Լեւոն Զ. թագաւորը գերութեան ժամանակ կարողանում է իր թարգմանիչ Մանուէլին ուղարկել Եւրոպա: Վերջինս գալով եւրոպական պետութիւնների արքունիքներ անյաջող փորձ է կատարում շահագրգռել նրանց իր տիրոջը օգնելու գերութիւնից ազատուելու համար: 30

Լեւոն Զ. թագաւորը ազատութիւն ստանալով (1382 թ.) 1384 թ. ամբողջ բնակութիւն է հաստատում Փարիզում: Այստեղ նա առաջարկում է իր ծառայութիւնները Ֆրանսիայի թագաւորին՝ Անգլիայի հետ խաղաղութեան պայմանագիր կնքելու գործում: Ստանալով համաձայնութիւն Լեւոն Զ. թագաւորը կապ է հաստատում Ռիչարդ Բ. թագաւորի հետ: Վերջինս նրան ուղարկում է պահպանագիր Անգլիա այցելելու համար: Հայկական թագաւորը երբ գալիս է Անգլիա (1385 թ. վերջին) ջերմ ընդունելութիւն է գտնում Լոնտոնում: Այդ մասին վկայում է ժամանակագիր Ֆրուասարը եւ ըստ Ուոլտեր Բեսանի հաղորդագրութեան նրա տրամադրութեան տակ էին դրել թաուէրը, 31 որը այդ ժամանակ ծառայում էր որպէս հիւրանոց՝ բարձրաստիճան հիւրերի համար:

Ժամանելուց չորս օր անց Լեւոն Զ. թագաւորը ելոյթ ունեցաւ Վեստ մինստրում ժողոված թագաւորական խորհրդում, որտեղ կոչ արեց

28. Sir John Froissart, "Chronicles of England, France, Spain..." N.Y. & L. 1901, էջ 77:

29. «Էրեբունի» Լոնտոն, 30-31, Մարտ-Ապրիլ, 1983, էջ 5:

30. Կ. Ե. Բասմաջեան «Լեւոն Ե. Լուսինեան, վերջին թագաւոր եայոց» 1908, Փարիզ, էջ 63:

31. S. M. Gregory, "The Land of Ararat", London, 1920, էջ 121:

անգլիացիներին բանակցութիւններ սկսել Ֆրանսիայի հետ խաղաղութիւն հաստատելու համար: Դա հնարաւորութիւն կ'ընձեռէր համատեղ ուժերը ուղղել Կիլիկիան հայկական պետութեան վերականգնմանը:

Ի պատասխան այդ կոչի 1386 թ. Յունուարի 22-ին Ռիչարդ Բ. թագաւորը հրամանագիր է արձակում, որի համաձայն ստեղծուում է Ֆրանսիայի հետ բանակցելու դեսպանութիւն, որի միջնորդ եւ նախագահող է նշանակուում Լեւոն Զ. թագաւորը: Փաստաթղթերը վկայում են, որ մինչեւ 1386 թ. Մայիս ամիսը Լեւոն Զ. թագաւորը հիմնականում գտնուում էր Լոնտոնում:

Պահպանուած երկու հրովարտակների համաձայն Լեւոն Զ. թագաւորը պատրաստուում էր այցելել Անգլիա նաեւ 1392 թ. վերջին, սակայն չեն պահպանուել որեւէ վկայութիւն այդ երկրորդ այցելութեան մասին: Ա. Ալպոյաճեանը անդրադառնալով Լեւոն Զ. թագաւորի Անգլիա կատարած այցի պատմութեանը, նշում էր, որ հայկական թագաւորի Լոնտոնում գտնուելը համընկնում է այն արարողութեան հետ, երբ քաղաքի Լորդ մայորին (քաղաքապետին) ներկայացնում են թագաւորին: Այդ արարողութեանն էին հրաւիրուած մասնակցելու քաղաքում գտնուող օտարազգի իշխանները, նրանց թուում նաեւ հայկական թագաւորը: Մեր օրերում, ամէն տարի, Լոնտոնի լորդ մայորի տօնախմբութեան ժամանակ, որը կատարուում է Նոյեմբեր ամսուայ երկրորդ շաբաթ օրը, քաղաքի փողոցներում կատարուում է տօնական շքերթներ: Շքերթի մասնակիցները հազնում են միջնադարեան զգեստներ, դրանց մէջ է լինում նաեւ Լեւոն Զ. թագաւորին պատկերող մի անձ: 32

Հայ անգլիական կապերը խիստ նուազում են Կիլիկիան պետութեան անկումից յետոյ: Այդ կապերի մասին տեղեկութիւններ չի պահպանուել 15-16-րդ դդ. թէեւ դրանք պէտք է, որ տեղի ունեցած լինէին: Յայտնի է, որ 14-րդ դ. առաջին կէսից սկսած Հայ վաճառականները հաստատուել էին Հոլանդիայում եւ իրենց առեւտրական գործունէութեան մէջ շատ հաւանական է, որ կապեր ունենային Անգլիայի հետ: Արդէն 16-րդ դ. վերջին այդ կապերը զարգանում են Ամստերդամի հայ գաղութի միջոցով: 1580 թ. յետոյ, երբ կնքուեց անգլո-թուրքական առեւտրային պայմանագիրը, հոլանդական նաւերը սկսեցին ուղեւորուել Թուրքիա՝ անգլիական դրօշի տակ: 16-րդ դ. վերջին Եւրոպայի եւ Առաջաւոր Ասիայի միջեւ կանոնաւոր առեւտրային կապերի հաստատումը չյանգեցրեց Անգլիայում հայ գաղութի առաջացմանը, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ Իտալիայում, Ֆրանսիայում եւ Հոլանդիայում: Այդ հանգամանքը Ա. Սարուխանը բացատրում է. անգլիական առեւտրային ծովագնացութիւնը հոլանդականի համեմատութեամբ աւելի ուշ հիմնադրուելու փաստով: 33

Անգլո-թուրքական առեւտրային պայմանագիրը հիմք ծառայեց Հայ անգլիական կապերի մասնակի վերականգնման եւ յետագայ ընդլայնման

32. Ա. Ալպոյաճեան, Աշխ., էջ 824:

33. Ա. Սարուխան «Հոլանդիան եւ հայերը» ժԶ-ժԹ դարերում» Վիեննա, 1926, էջ 39:

համար: Անգլիական ճանապարհորդները աւելի յաճախ են սկսում յայտնուել ասիական երկրներում եւ մասնաւորապէս, Հայաստանում: Անգլիական ճանապարհորդ Նիպրին, որը 1581 թ. գրի է առել իր ճանապարհորդական գրառումները համարում է առաջինը նրանցից ով այդ ժամանակաշրջանում այցելութեան էր եկել Հայաստան:

Լոնտոնում 1611 թ. լոյս է տեսնում ձոն Կարթրայտի ուղեւորութիւնը վերնազրուած «Քարոզիչների ճանապարհորդութիւնները դէպի Արեւելեան Հնդկաստանի սահմանները, Սիրիա, Միջագետք, Հայաստան, Միդիա, Հիրկանիա եւ Պարթեւստան մեծ երկրներով, որտեղ գրի է առնուել ճշմարիտ օրագիրը»: Կարթրայտի օրագիրը Անգլիայում լոյս տեսած առաջին տպագիր գիրքն է Հայաստանի մասին: Իր օրագրում հեղինակը 1600 թ. Արեւելքում կատարած ճանապարհորդութեան մասին, խօսելով, նշում է, թէ Հայաստան հասնելով նկատեցի, որ «երկրի գիւղերի մեծամասնութիւնը բնակեցուած էր բացարձակապէս հայերով... մի ժողովուրդ, որը շատ աշխատասէր է աշխատանքի բոլոր ոլորտներում»: 34 Ճ. Կարթրայտի աշխատութիւնն ունի նաեւ կարեւոր նշանակութիւն այն առումով, որ պատկերում է արտասահմանցու աչքերով հայ ժողովուրդի կենցաղը 17-րդ դարի սկզբներին: Այդտեղ հեղինակը տալիս է Վան, էջմիածին եւ որ խիստ կարեւոր է հին հայկական առեւտրային քաղաք Ջուղայի նկարագրութիւնը: Վերջինիս նկարագրութիւնը էլ աւելի արժէքաւոր է, քանի որ արդէն 1604 թ. քաղաքը վերացել էր երկրի երեսից:

Հայ անգլիական կապերը 17-րդ դ. սկզբին ստանում են իրենց զարգացումը Հոլանդիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի հայ գաղութների միջոցով Մ. Սեթը, որը ստեղծել է Հնդկաստանի հայ գաղութների պատմութեանը նուիրուած արժէքաւոր աշխատութիւն, վկայում է, որ անգլիացիները Հնդկաստանի գաղութացման սկզբնական շրջանում գիտակցում էին տեղացի հայերի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու անհրաժեշտութիւնը եւ բաւական երկար ժամանակ վարում էին հայասիրական քաղաքականութիւն: 35 Դա ստանում է իր անմիջական արտացոլումը 17-18-րդ դ. Հայ անգլիական կապերի զարգացման գործում:

Պարսկաստանի հայ վաճառականները 17-րդ դ. սկզբին ստանալով շահի հովանաւորութիւնը, սկսեցին առեւտուր անել եւրոպական երկրների հետ: Հիմնականում դրանք ջուղայեցիներն էին, թէեւ նրանց շարքերում կային նաեւ դարաբաղցիներ, զանգեզուրցիներ: Առեւտուրը տարւում էր ոչ միայն պարսկական, այլ նաեւ եւրոպական ապրանքներով: Այսպէս, օրինակ, հայ վաճառական Բարա Նաչատուրը 1647 թ. Անգլիա է բերում մի շարք ապրանքներ, դրանց թւում եւ վենետիկեան ապակի եւ հայելիներ: 36

Ամստերդամ քաղաքում 1660 թ. հայ գաղութը ստանում է իր վերջնական

34. "Massis", L. Vol. II No. 5, March 1930, էջ 103:
35. M.Y. Seth, "Armenians in India", Calcutta, 1937, էջ 228-229:
36. Ա. Ալպոյաճեան, Աշխ., էջ 175:

ձեւաւորումը: Սակայն որոշ տուեալների համաձայն, մի փոքր աւելի վաղ, հայերի մի փոքրաթիւ խումբ, որոնք զբաղւում էին ոսկերչութեամբ, գաղթում են Ամստերդամից Անգլիա եւ հաստատուում են Պլիմուտ քաղաքում: Հայերը բնակւում էին առանձին թաղամասում, որտեղ հիմնում են մի աղբիւր, որը ունէր հայերէն արձանագրութիւն: Ըստ աւանդութեան անգլիական բուրժուական յեղափոխութեան ժամանակ Օլիվեր Կրոմվելը անցնելով հայկական թաղամասով հետաքրքրւում է, թէ ում կողմից են ելոյթ ունենում հայերը եւ որպէս պատասխան լսելով Աստուածաշնչից մի իմաստալից խօսք մնում է դժգոհ եւ պահանջում է իր վերադարձի ժամանակ տալ ստոյգ պատասխան: Հայերը վախենալով եւ Կրոմվելի եւ Ռոյալիստների զայրոյթից շուտափոյթ լքում են Անգլիան եւ վերադառնում Հոլանդա: 37

Օստ-Հնդկական ընկերութեան ակտիւ առեւտուրը Հնդկաստանի եւ Պարսկաստանի հետ սկսում է 17-րդ դ. կէսից: 1664 թ. Հնդկաստանի Միլապոր քաղաքի հայ կառավարիչ Մարկ Երիզադը նուէրներ եւ նամակ է ուղարկում Կարլ Բ. Թագաւորին (1660-1685 թթ.) որում խնդրում է նուիրել իրեն մի նաւ, որպէսզի ինքը կարողանայ գնել Թագաւորի համար պերճանքի արեւելեան ապրանքներ: 1667 թ. Դեկտեմբեր ամսին Օստ-Հնդկական ընկերութեան տնօրէնների վարչութիւնը հայ վաճառական Սոջա Կիրակոսին թոյլ է տալիս ընկերութեան նաւով հոլանդական ապրանքներ տանել, որը գնել էին շահի անձնական օգտագործման համար: Տնօրէնների վարչութիւնը Մուրատի իր խորհրդին եւ նախագահին ուղարկում է մի նամակ, որտեղ յայտնում է այն կարեւորութեան մասին, որը այդ վարչութիւնը տալիս է այդ հայ վաճառականին: 38

Հայ վաճառականների ակտիւ գործունէութիւնը Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի առեւտրում անգլիացիներին բերում է այն եզրակացութեան, որ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հայ առեւտրականների գործունէութեան ձեւերը: 1669 թ. Ե. Կաստելոսը հրատարակում է Լոնտոնում մի բառարան, որտեղ ընդգրկուած էին նաեւ հայերէն բառեր: Աճում է նաեւ հայ գաղութների քաղաքական նշանակութիւնը, ինչը կապուած էր Օստ-Հնդկական ընկերութեան եւ Եթովպիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատման փաստի հետ, այն բանից յետոյ, երբ Եթովպիայի ազգութեամբ հայ դեսպան Մուրադը 1673 թ. գալիս է Բաթավիա պայմանագիր կնքելու համար: 39

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում տաղերգու Յակոբ Գրիգորենցի «Գովք Պրիթանիո» ստեղծագործութիւնը: Այս իշխանութեան մէջ Յ. Գրիգորենցը նկարագրում է 1674 թ. կատարած իր ճանապարհորդութիւնը Անգլիա: Նա արտայայտում է այդ երկրի մասին իր հիացմունքը եւ նկարագրում անգլիացիների կեանքի զանազան կողմեր: Այդ աշխատութիւնը՝

37. Ա. Գ. Արրահամեան, Աշխ., էջ 181:
38. M.Y. Seth, Աշխ., էջ 246:
39. Ռ. Վ. Կիւպեմկեան, Աշխ., էջ 46:

հայերէն լեզուով գրուած առաջին գործն է, որը տալիս է անգլիացիների կենցաղի նկարագրութիւնը:

Անգլիացիները 17-րդ դ. վերջին ձգտում էին ամբողջութեամբ տիրապետել հնդկական շուկային, ուստի անհրաժեշտ դարձաւ սահմանափակել հայ վաճառականների գործունէութիւնը եւ նրանց ներգրաւել Օստ-հնդկական ընկերութեան հովանու տակ: «Ընկերութեան» եւ հայ վաճառականների միջեւ պայմանագիր կնքելու նպատակով հայ վաճառականներ Փ. Քալանթարը եւ իր բարեկամ Ի. Սարհազը 1688 թ. գալիս են Լոնտոն: Նոյն թուականի Յունիս ամսին կնքուած է պայմանագիր կամ խարտիա, որում նշուած է, որ «...նրանք (անգլիացիները) ելնելով հայ ժողովուրդի շահերից ներկայացրեցին իրեն (Փ. Քալանթարին) մի շարք մանրամասնութիւններ, որպէսզի հայկական առեւտրի մեծագոյն մասը, որը ուղղուած է դէպի Հնդկաստան եւ Պարսկաստան եւ այնտեղից Եւրոպա, կատարուի Անգլիայի միջով, ինչը կը նպաստի Ձերդ գերազանցութեան մաքսատուքերին եւ անգլիական ծովազնացութեան աճին»:⁴⁰

Խարտիան կազմուած էր մի շարք կէտերից, որտեղ մասնաւորապէս նշուած էր, որ «առաջին հայերը այսուհետեւ եւ բոլոր ժամանակներում պէտք է ունենան հաւասար շահ այս ընկերութեան ունեցած բոլոր ներկայիս արտոնութիւններից կամ կ'ունենան եկամուտներ նրանցից, որոնք ապագայ բոլոր ժամանակներում կը շնորհուեն ընկերութեան ցանկացած սեփական-ձեռնարկատիրոջ կամ ցանկացած անգլիական վաճառականի»:⁴¹ Վերը նշուած պայմանագիրը իրենից ներկայացնում է աւելին, քան առեւտրային պայմանագիր, քանի որ իր մէջ ներգրաւում է հայ գաղթականների կեանքի եւ գործունէութեան բազմաթիւ ասպեկտներ: Ընկերութեան տնօրէնների խորհուրդը 1692-93 թթ. սկսում է կազմակերպել հայ վաճառականների փորձի ուսումնասիրութիւնը եւ յանձնարարում է իր Պարսկաստանի գործակալին գտնել մի քանի անգլիացի երիտասարդների, որոնք կը սովորէին պարսկերէն եւ հայերէն լեզուները եւ վարէին ընկերութեան առեւտրային շահերը այդ երկրում:

Նշուած ժամանակաշրջանում զարգացում են ապրում նաեւ հայ անգլիական մշակութային կապերը: Թովմաս Վանանդեցին, որը 17-րդ դ. վերջին վերականգնում է Ամստերդամի հայկական տպարանը, Ղուկաս Նուրիջանեանի հետ 1707 թ. գալիս է Լոնտոն: Նոյն թուականի Մարտի 28-ին նրանց ներկայացնում են անգլիական թագուհի Աննա Աթյուարտին: Երկու արքեպիսկոպոսի ձոն Շարպի յանձնարարականով Թովմաս Վանանդեցուն շնորհուած է աստուածաբանութեան դոկտորի պատուաւոր գիտական կոչումը: Այդ կապակցութեամբ նա նուիրաբերում է Վանանդեցի ընտանիքի կողմից Ամստեր-

40. M.Y. Seth, "History of the Armenians in India", Calcutta, 1895, էջ 49:

41. Նոյն տեղում:

դամում տպագրուած գրքերի մի ամբողջ ժողովածու՝ Օքսֆորտի համալսարանի Բողլիան գրադարանին:⁴²

Հնդկաստանի հարուստ հայերի ընտանիքները 18-րդ դ. սկզբից սկսում են հրաւիրել անգլիացիներին որպէս տնային ուսուցիչներ: Անգլիացի Գուլելմոս Վիստոնի (որը ուսուցիչ էր Մադրասում Գ. Աղապիրեանի ընտանիքում) որդիները Ուիլեմը եւ Ճորճը լաւ տիրապետելով հայերէն լեզուին եւ յաղթահարելով մեծ դժուարութիւններ քրտնաջան աշխատանքով գրաբարից լատիներէն են թարգմանում հինգերորդ դարի պատմիչ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» աշխատութիւնը: 1736 թ. Լոնտոնում նրանք հրատարակում են «Հայոց պատմութիւն» եւ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը» եւ մի շարք այլ հատուածներ հայկական սկզբնաղբերակներից: Մ. Խորենացու աշխատութեան հայերէն լեզուով բնագիրը նոյնպէս տեղ էր գտել գրքում:

Անգլիացիների գիտատեսիլական զարգացումը մեծ հետաքրքրութիւն էր առաջացնում Հնդկաստանի հայերի մօտ: Ահա ինչ էր գրում այդ մասին հայ ժողովուրդի ազատագրական շարժման ճանաչուած դէմքերից մէկը՝ Յովսէփ Էմինը, որը հետեւեալ կերպ էր բացատրում իր Լոնտոն գալու փաստը: «Ես տեսայ եւրոպացիների ամբողջը եւ զինուորների վարժութիւնները եւ առեւտրական նաւատորմը եւ այն, թէ ինչպէս ճարպիկ եւ անբասիր են նրանք բոլոր գործերում... Ես պէտք է մեկնեմ Եւրոպա, որպէսզի սովորեմ ռազմական արուեստը եւ այլ գիտութիւններ, որոնք նպաստում են այդ արուեստին: Ես համոզուած էի, որ եթէ ես գամ Հայաստան իբրեւ եւրոպական սպայ, ես ի վիճակի կը լինեմ թէկուզ եւ փոքր չափով օգտակար լինել իմ երկրին»:⁴³

Յ. Էմինը (1726-1809 թթ.) գալիս է Լոնտոն 1751 թ. իր ընկերոջ Յ. Մասսեհի հետ:⁴⁴ Նա յաճախում է մի մասնաւոր դպրոց Լոնտոնում 18 ամսուայ ընթացքում, որից յետոյ 1753-1755 թթ. յաճախում է զինուորականների ռազմական ուսուցմանը, Լոնտոնի Սենթ Ճէյմս Պարկում:

Կոմս Խյու Սմիթսոնի հետ պատահական ծանօթութիւնից յետոյ, նա Լոնտոնի բարձր խաւերում ձեռք է բերում բազմաթիւ բարեկամներ: Մասնաւորապէս դուքս Կամբրիջենդը օգնում է նրան ընդունուել Վուլվիչի թագաւորական զինուորական ուսումնարանը: Եօթնամեայ պատերազմին մասնակցելուց յետոյ նա վերադառնում է Լոնտոն 18-րդ դ. 50-ական թթ. եւ մեկնելով Հայաստան, վերադառնում է միայն 1761 թ.: Շուտով նա մեկնում է Ռուսաստան, ընդմիջտ թողնելով Անգլիան: Նոյն դարի 80-ական թթ. Յ. Էմինը իր մտերիմ ընկեր սըր Ու. Ճոնսի պնդմամբ գրի է առնում իր յուշերը, որոնք լոյս են տեսնում Լոնտոնում 1792 թ.:

Հնդկաստանի հայ վաճառականների դրութիւնը բարդանում է, երբ Մեծ

42. V. Nerssesian, "Early Armenian Printing (1512-1800)", London, 1980, էջ 3:

43. Joseph Emin, "Life and Adventures of Emin Joseph Emin, 1726-1809", Calcutta, 1918, Vol. I, էջ 58-59:

44. А.Р. Иованнисян, «Иосиф Эмин», Ер, 1945 էջ 15

Բրիտանիան յաղթանակ է տանում եօթամեայ պատերազմում: Օստ- Հնդկական ընկերութիւնը նրանց դէմ յարձակման է անցնում: Ազդեցիկ Հայ վաճառականներն առաջինն են ենթարկւում 1768 թ. տեղի ունեցած հալածանքներին: Նրանցից երկուսը Նոր Զուղայի առեւտրական տների ներկայացուցիչներ Յովհաննէս Ռաֆայէլը եւ Գրիգոր Խոջամալ Սալգարեանը զալիս են Լոնտոն եւ 1769 թ. մի բողոք են ներկայացնում ընկերութեան տնօրէնների վարչութեանը, բայց ապարդիւն:⁴⁵

Այս վաճառականները Լոնտոնում մնում են բաւականին երկար ժամանակ: Մասնաւորապէս, Գ. Սալգարեանը ապրում է Լոնտոնում շուրջ տասը տարի, որտեղ նա զբաղւում է ոչ միայն իր ֆինանսական գործերով այլ նաեւ ձգտում է հիմնել հայկական տպարան: Իր մտադրութիւնը իրականացնելու գլխաւոր բարդութիւնը կայանում էր տպատուրի պատրաստման մէջ: Երկարատեւ եւ ապարդիւն որոնումներից յետոյ, վերջապէս, 1780 թ. անգլիացի մի արհեստաւորի օգնութեամբ յաջողւում է պատրաստել տալ հայերէն տառատեսակներ: Նոյն թուականին նա տպագրում է իր առաջին գիրքը, որը Վիստոն եղբայրներից յետոյ Լոնտոնում տպագրուած երկրորդ հայերէն գիրքն է:

Ներսէս Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» ստեղծագործութեան հայերէն, լատիներէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն գրուած տարբերակները տեղ են գտել գրքում:⁴⁶ Սակայն չգտնելով Անգլիայում հայերէն լեզուով լոյս տեսած գրքերի պահանջարկ, 1781 թ. նա տեղափոխւում է Ս. Պետերբուրգ, որտեղ շարունակում է իր սկսած գրատպութեան գործը:

Հայ-անգլիական կապերի նոր շրջանը, որը աչքի է ընկնում հնդկահայերի եւ անգլիացիների միջեւ գիտական եւ մշակութային կապերի բուռն զարգացմամբ, սկսում է 18-րդ դ. վերջին տասնամեակներին: Դա կապուած էր այն հանգամանքի հետ, որ հայերի մի զգալի մասը իրենց ակտիւ գործունէութիւնը ծաւալում են բժշկութեան եւ իրաւաբանութեան ասպարէզում: Նոյն դարի վերջին հայերը Հնդկաստանում հիմնում են առաջին անգլիական դպրոցը, իսկ 19-րդ դ. կէսին դրանց թիւը հասնում է հինգի:

Նշուած ժամանակաշրջանում կրթութիւն ստանալու նպատակով Անգլիա են մեկնում առաջին հայերը: 18-րդ դ. 80-ական թթ. Վենետիկի Ռաֆայէլեան վարժարանի հիմնադիր, է. Ռ. Կարամեանը ուղարկւում է իր երկու որդիներին Լոնտոն ուսում ստանալու նպատակով: Նրա աւագ որդին Ալեքսանտր Ռաֆայէլեանը հաստատուելով Անգլիայում 1829 թ. նշանակւում է Լոնտոն քաղաքի շերիֆ, այսինքն կառավարութեան գլխաւոր ներկայացուցիչ: Նա նոյնպէս առաջին հայն է, որ ընտրուել էր անգլիական պառլամենտի համայնքների պալատ: Ա. Ռաֆայէլեանը սերտ կապեր ունէր Վենետիկի Մխիթարեանների հետ, որոնց օգնութիւն էր ցոյց տալիս հին հայկական ձեռագրերի հրատարակման գործում:⁴⁷

45. M.J. Seth, "History...", էջ 89:

46. V. Nerssesian, Օշւ. աշխ., էջ 4:

47. A. Basil, "Armenian Settlements in India", West Bengal, 1969, էջ 50:

Հայ մտաւորականութեան առաջացումը յանգեցրեց Հայ անգլիական գրական կապերի հաստատմանը 18-րդ դ. վերջին, երբ Հայ ազատագրական շարժումը նոր վերելք էր ապրում: Վ. Փարթամեանը, որը ուսումնասիրել է Հայ անգլիական գրական կապերի հարցը, նշում է, որ «Ազդարարը» Հայ պարբերական մամուլի անդրանիկ ամսագիրը, որը լոյս էր տեսնում Մադրասում 1794-1796 թթ. կազմուած էր անգլիական ամսագրերի ընդօրինակմամբ:⁴⁸

Անգլերէնից հայերէն կատարած առաջին գրական թարգմանութիւնը կատարւում է Մադրասում՝ 1783 թուականին: Այնտեղ լոյս է տեսնում Հանուէ Անգլիացու «Պատմութիւն վարուցն եւ գործոց Նադիր շահ թագաւորին պարսից» հայերէն թարգմանութիւնը: Գրքի թարգմանութիւնը իրականացնում է Պօղոս Միրզայեան Ամիրեցին:

Յովհաննէս Աւդալեանն իր գրական գործունէութեան համար ընտրւում է «Բենգալիայի ասիական ընկերութեան» անդամ, ընկերութեան ստեղծման ժամանակից՝ 1784 թ.: Անգլիացիները ստանում են նորանոր տեղեկութիւններ հայերի եւ Հայաստանի մասին: Դրա վառ ապացոյցն է 1774 թ. Լոնտոնում լոյս տեսած մի աշխատութիւնը, որը վերնագրուած է «Նոր աշխարհագրական» պատմական եւ առեւտրային ներածութիւն եւ մի շարք թագաւորութիւնների ժամանակակից դրութիւնը»: Աշխատութեան մէջ հանգամանօրէն նկարագրւում է քրիստոնեանների անտանելի վիճակը Թուրքիայում:⁴⁹

Այսպիսով, ինչպէս սոյն յօդուածում համառօտակի նշեցինք, Հայ անգլիական կապերն ունեն դարաւոր արմատներ: Դրանք ստանում են աւելի լայն բնոյթ 19-րդ դ. 60-80-ական թթ. Մանչեստրի եւ Լոնտոնի Հայ զաղութների հիմնադրմամբ: Յետագայում 19-րդ դ. վերջին եւ 20-րդ դ. սկզբին լայն զարգացում են ապրում մասնաւորապէս մշակութային կապերը, որոնք նկատելի հետք են թողել Հայ գրականութեան եւ թատրոնի վրայ:

48. Վ. Զ. Փարթամեան, «Հայ-անգլիական գրական առնչութիւնները» Եր., 1975, էջ 36:

49. P. Tonapetian, "Turkey and her British Friends", L. 1919, էջ 2:

FEATURE ARTICLES ON ANGLO-ARMENIAN HISTORICAL RELATIONS (VIIth-VIIIth CENTURY A.D.)

RUBEN EGHEIAZARIAN

SUMMARY

Contact between the Armenians and the inhabitants of the British Isles began as early as the VIIth century A.D. when Armenian monks appeared in Ireland. It left its mark on the early Irish Medieval miniature and monumental architecture.

During the Crusades the Armenians and the English established political relations between Armenian Cilicia and England. The Armenians began to visit Britain more often, where they were made heartily welcome.

These relations reached their climax in the XIVth Century A.D. when the Armenian king of Cilicia, Levon the VIth went to London in order to put an end to the Hundred Year's war.

Anglo-Armenian relations continued and develop during the New Age through Armenian settlements in the Netherlands, India and Persia. In 1688 A.D. a Trade Charter was made between the Armenian merchants of India and the East-India Company. Important cultural contacts were made in the XVIIIth century and in 1736 A.D. the first Armenian text was translated into Latin and published in London. Armenian intellectuals went to England for their education and the first Armenian printing house was founded in London in 1780 A.D.